

Jezik: sredstvo za povezovanje (ali ločevanje) večnacionalne družbe

Jezikovni medij je postal v sodobni družbi pomembno izhodišče za njeno politično organizacijo in razvoj. Pri vodenju zakonodajnih teles, pri vsakdanjem poslovanju upravnih organov z državljani, pri delu služb z javnimi pooblastili, v industriji, trgovini, v prometu – praktično v vseh segmentih urejanja sodobne družbe in vladanja v njej se mora država ukvarjati s problemom jezikovne enakopravnosti. V vseh teh (praktičnih) funkcijah je jezik lahko plot, ki ločuje politične skupnosti. Jezik je čustveni spodbujevalec združevanja skupine na etnični podlagi, po drugi strani pa učinkovito integracijsko sredstvo v procesu razvoja (politične) nacije.¹

Večpomenskost jezika v pluralnih družbah

V pravnem pogledu obsega pravica do svobodne in enakopravne rabe jezika tudi: a) pravico do priznanja in svobodne rabe svojega jezika in pravico do materialne in finančne podpore države v ta namen, b) pravico do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku, c) pravico do rabe svojega jezika pri izražanju etnične identitete in kulture (vključno s pravico do svojih izvirnih osebnih imen), d) pravico do rabe svojega jezika pri »zunanem« označevanju etničnega ozemlja (imena krajev, ledinska imena, topografske označbe, katastrski in geodetski dokumenti itd.), e) pravico do rabe svojega jezika pri izražanju in praktičnem udeležanju političnih, socialnih in drugih interesov, f) pravico do rabe maternega jezika v postopkih za varstvo državljanjskih, človeških, manjšinskih in drugih pravic, g) pravico do razvoja svojega jezika v skladu s tehnološkim in splošno-civilizacijskim napredkom.

Jezik je običajno tesno povezan s kulturo. Zato se ravno z razvijanjem jezika in s širjenjem njegove rabe kultura² najbolj učinkovito ohranja (vendar to ni nujno, kar potrjujejo tudi programi nekaterih evropskih etničnih gibanj, na primer baskovskega in škotskega). Jezik je ena od sestavin zavesti in je zato tesno povezan z osebnostjo. Zavoljo tega zatiranje jezika globoko vpliva na osebnost.³ Jezik je eden od temeljnih pokazateljev skupinske identifikacije posameznika.⁴ Pri socialni identifikaciji – pri kateri gre za to, da se en »jaz« razlikuje od drugega »jaza« – je jezik dolgo služil kot dejavnik za socialno stratifikacijo in kot pomemben indeks za izražanje ali jemanje spoštovanja. V družbi, ki se zaveda »prestiža jezika«, je pomemben faktor ne le jezik, ki ga nekdo govori, marveč tudi naglas, ki ga uporablja.⁵ Negovorci dominantnega jezika večkrat trpijo zavoljo občutka inferior-

* dr. Silvo Devetak, Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

¹ A. K. Sharma, *Linguistic Nationalism and India's National Development*. V: *Ethnicity in an International Context*, ed. A. Said and L. R. Simmons, Transaction Books, New Brunswick, New Jersey, p. 218.

² V. van Dyke, *The Cultural Rights of Peoples*, *Universal Human Rights*, vol. 2, April-June, 1980, p. 8.

³ M. S. McDougal, M. D. Lasswell and Lung-chu Chen, *Human rights and World Public Order*, 13, *Claims for Freedom from Discrimination in Choice of Language*, p. 713.

⁴ Glej npr.: Kloss, *Bilingualism and Nationalism*, 23 *Journal of Social Issues*, April 1967, pp. 39-47.

⁵ Bernstein-Henderson, *Social Class Differences in the Relevance of Language to Socialization*. V: *Advances in the Sociology of Language*, 2, ed. J. Fishman 1972, pp. 126-149.

nosti in drugih spremljevalnih sindromov, izhajajočih iz nepoznavanja tega jezika.⁶

Naštejmo nekaj načinov, ki lahko služijo diskriminaciji človeka s pomočjo jezika: a) preprečevanje možnosti za uk in rabo maternega jezika, jezika »nacionalne elite« ali svetovnega jezika (slednja običajno omogočata socialno uveljavljanje in mobilnost), b) zatiranje posameznika na podlagi skupinske identifikacije in diferenciacije, ki se izvaja s pomočjo jezika, c) zatiranje, ki je rezultat arbitrarno določenih pogojev za pristop k določenim vrednotam ali socialnim slojem, b) vodenje javnih zadev in družbenih procesov, ki so v skupnem interesu, kot tudi podjetij in podobnih ustanov (zlasti onih, ki so pomembne za vladanje) v jeziku, ki je tuj pripadnikom manjšinske skupine (ali skupin), e) prisilno učenje določenega (večinskega) jezika ali jezikov.⁷ Zatiranje jezika je bilo vselej del politike dominacije, boj za njegovo ohranitev pa pogoj za kakršnokoli politično gibanje za svobodo.⁸

Z zatiranjem jezika se običajno osebam in skupinam, ki so predmet zatiranja, poskuša preprečiti dostop do oblasti – formalni ali efektivni. Možne so različne oblike, kot na primer: a) odvzem volilne pravice zaradi neznanja jezika ali nepismenosti, b) pogojevanje vstopa v javne službe z znanjem dominantnega jezika, c) strokovni izpiti v javnih službah v dominantnem jeziku, d) odklanjanje naturalizacije zaradi nezadostnega znanja jezika (pri emigrantih), e) oteževanje sodnih in drugih postopkov zaradi neznanja dominantnega jezika, g) ustvarjanje negativnega psihološkega odnosa do manjšinskih jezikov (razglašanje manjšinskih jezikov za »kulturno zaostale«, zasmehovanje govorcev manjšinskega jezika ipd.), g) ustvarjanje ovir za komuniciranje med etničnimi skupinami na jezikovni podlagi.

Moderne raziskave izobraževanja z vidika jezika so pokazale, kako pomembno je za razvoj otroka, da pridobiva (zlasti v rani mladosti) znanje v maternem jeziku. Prisiljevanje otrok, da se izobražujejo v tujem jeziku, vpliva na zaostajanje njihovega razvoja.⁹ Po drugi strani je svoboden pristop k jeziku elite temeljnega pomena za spoznavanje kulture dominantne etnične skupine in za dejansko participacijo v oblasti, kot tudi v drugih procesih v širši družbeni skupnosti. Edina racionalna omejitev, ki jo lahko določena družba vsili manjšinskim jezikom, je tista, ki izhaja iz tega, da skupnost s sredstvi, s katerimi razpolaga, ni sposobna financirati večjezikovnega sistema.¹⁰

Jezik je med vsemi manjšinskimi pravicami v mednarodnem pravu in v notranji zakonodaji držav najbolj natanko opredeljeno vprašanje.¹¹ Obstojijo različni načini uresničevanja pravice do enakosti jezika v notranjem pravnem redu. D. McRae je zapisal: »Z ustavo se lahko predpiše podrobna in izrečna zaščita ali zgolj splošne pogoje ali – kot je to urejeno v belgijskem primeru – nekaj, kar nima praktične vrednosti. Jezikovna zakonodaja lahko obstaja, ni pa to nujno. Jezikovne pravice se lahko udejanijo s pomočjo lokalne avtonomije, decentralizacije in federalizma

⁶ Glej: Grubb, *Breaking the Language Barrier: The Right to Bilingual Education*, 9 *Harvard Civil Rights – Civil Liberties Review*, 52, 1974, pp. 55–56.

⁷ McDougal etc., cit. delo, p. 714.

⁸ J. Lador-Lederer, *International Group Protection: aims and methods in human rights*, Leyden, *International Group Protection: aims and methods in human rights*, Leyden, A. W. Sijthoff, 1968, str. 25.

⁹ McDougal etc., cit. delo, str. 720.

¹⁰ *Ibidem*, str. 721.

¹¹ O tem pričajo, na primer, »jezikovne določbe« v manjšinskih sporazumih, sklenjenih po prvi svetovni vojni v okviru Društva narodov, kot tudi številne določbe mednarodnih instrumentov o človekovih pravicah, ki so bili sprejeti po drugi vojni v okviru OZN ali na regionalni in bilateralni ravni.

ali na podlagi pritiska centralnih oblasti, da se določena jezikovna politika izvaja v vsej državi.«¹²

Ostrower je izdelal takšnele tipologije obnašanja držav glede jezikovnega vprašanja v sodobnih večnacionalnih skupnostih:

- zakonska enakopravnost jezika v vseh uradnih in praktičnih situacijah (npr. Kanada, Finska in Južnoafriška republika);
- zakonska enakopravnost vseh jezikov, pri čemer so samo nekateri v uradni rabi (npr. Švica in Belgija);
- formalna enakopravnost jezikov, ki pa je povezana z ideološkimi presojami in s spremembami uradne politike (npr. ZSSR);
- prednost jezika dominantne narodne skupine, ki se smatra kot uradni jezik znotraj sistema varstva jezikovnih manjšin (npr. Jugoslavija, Romunija in Kitajska);
- sprejem zunanjega idioma kot pomožnega državnega jezika (npr. Irska, Filipini in številne nove države v Aziji in Afriki) in
- določitev enega ali več »domačih jezikov« za uradno obliko nekakšnega »skupnega izražanja države« (zlasti države v južni in jugovzhodni Aziji).¹³

Jugoslovanske izkušnje

Nesporno je dejstvo, da so ustave SFRJ in socialističnih republik in pokrajin iz leta 1974 dobra podlaga za zagotavljanje enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije. Vendar analiza stanja kaže na še številne pomanjkljivosti pri udejanjanju teh določb, tako na federalni kot tudi na republiško – pokrajinski ravni.

Enakopravnost v federaciji

Zakoni in drugi predpisi, ki urejajo delovanje zveznih upravnih organov in drugih organizacij, na primer, urejajo rabo jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije samo na splošno ali nepopolno ali je celo sploh ne, čeprav bi bilo po ustavi to potrebno narediti.¹⁴ Še bolj pomanjkljivo so ta vprašanja urejena z notranjimi, samoupravnimi akti, pravilniki, navodili ipd. organov in organizacij.¹⁵

Najbolj pereče je stanje jezikovne enakopravnosti pri delu zvezne uprave in drugih zveznih organizacij; v večini primerov le napisana tabla v več jezikih na stavbi, kjer se nahajajo, priča o tem, da le-ti poslujejo v večnacionalni državi, kot je Jugoslavija. Ne poznamo primerov, da bi bilo znanje več jezikov narodov in narodnosti Jugoslavije pogoj za zasedbo posameznih delovnih mest v zvezni upravi. Razen prevajalskih služb v zvezni skupščini in pri zveznem izvršnem svetu ni bilo primera, da bi kakšen zvezni upravni organ ali organizacija za svoje uslužbenke organiziral tečaje slovenskega, makedonskega, albanskega ali madžarskega

¹² McRae, The Constitutional Protection of Linguistic Rights in Bilingual and Multilingual States. V: Human Rights, Federalism and Minorities, ed. Gotlieb, 1970, str. 211–212.

¹³ A. Ostrower, Language, Law and Diplomacy, 1965, str. 596–632.

¹⁴ V ilustracijo navedimo, da so določbe o rabi jezika vključene v samo 18 zveznih zakonov, med katerimi se jih deset nanaša na sodne, upravne in druge postopke, na organizacijo in delovanje vojaških sodišč in tožilstev ter na objavo zakonov in drugih predpisov; šest jih ureja organizacijo in varnost prometa in formiranje ter delovanje jugoslovanskih skupnosti (za PTT, železnico, elektrogospodarstvo in industrijo vojaške opreme), dva pa urejata razpečevanje zdravil in mamil.

¹⁵ Štirje med trinajstimi takšnih predpisov se nanašajo na delo zvezne skupščine, po dva na dejavnost predsedstva SFRJ in Ustavnega sodišča Jugoslavije, pet pa na delo zveznega izvršnega sveta in zveznih družbenih svetov.

jezika (če ne naštevamo drugih jezikov). Tudi tam, kjer so zaposleni (maloštevilni) kadri z znanjem več jugoslovanskih jezikov, njihovo znanje ni ovrednoteno niti v moralnem niti v materialnem pogledu. Poleg tega ni na razpolago ustrezne tehnične opreme za večjezično poslovanje.¹⁶

Ogromno pomanjkljivosti je v zvezi s poslovanjem uradov in predstavništev zveznih organov in organizacij v nacionalno mešanih družbenopolitičnih skupnostih (republikah, pokrajinah in občinah).¹⁷ Posebno vprašanje je jezikovno znanje častnikov JLA. Znanje več jugoslovanskih jezikov bi omogočilo večjo človeško in siceršnjo povezanost častnikov z vojaki, kar je še posebej pomembno glede na večnacionalno sestavo vojaških enot. Če bi obvladali jezike narodov in narodnosti, ki živijo na območjih, kjer službujejo, bi na ta način krepili tudi svojo »povezanost« z ljudmi, kar je pogoj za uresničevanje koncepta »ljudske vojske«, ki se je razvila na podlagi izkušenj NOB.

Vse to opozarja na potrebo, da v procesu nujnegaboljšanja kakovosti in učinkovitosti dela zvezne uprave čim prej odpravijo tudi te pomanjkljivosti. Edino pri jezikovni enakopravnosti bodo državljani jemali zvezno upravo »kot svojo«, in ne kot institucijo, ki jih z državno prisilo na podlagi jezika postavlja v položaj podrejenosti oziroma drugorazrednih državljanov.

Enakopravnost jezikov narodnosti

Vsaka od desetih narodnosti in dveh etničnih skupin, ki živijo v Jugoslaviji, ima pri uresničevanju z ustavo sicer zagotovljene enakopravnosti svojih jezikov in pisav opraviti s številnimi problemi. Problemov ni moč posploševati, ker so jezikovni položaji specifični, odvisni od mnogoterih pravnih, političnih, psiholoških, izobrazbenih in drugih okoliščin. Ponekod so težave posledica pomanjkljive ureditve jezikovne enakopravnosti v republiško/pokrajinskih pravnih predpisih ali v statutih in drugih aktih občin ter samoupravnih organizacij in skupnosti. Drugod prevladuje nasprotovanje »večine« enakopravnosti »manjšinskih jezikov«. Ne manjka tudi primerov, kjer so pripadniki narodnosti sami indiferentni do svojega jezika (največkrat je to stanje posledica slabih izkušenj oziroma psiholoških travm, ki so jih preživeli zavoljo rabe svojega jezika v javnosti).

Čeprav problemov ne gre posploševati, sta dve negativni značilnosti prav gotovo vsem skupni: prva, v vseh družbenopolitičnih skupnostih obstaja veliko neskladje med pravno ureditvijo in dejansko prakso, in druga, dvojezičnost je praviloma enosmerna (omejuje se na pripadnike »manjšin«).¹⁸ Poseben primer je vprašanje uresničevanja enakopravnosti albanskega jezika.¹⁹

¹⁶ Med drugim glej: S. Devetak, *The Equality of Languages and Alphabets in the Functioning of the Yugoslav Federation*. V: *Festschrift für Guy Heraud, Federalismus, Regionalismus und Volksgruppenrecht in Europe – ein*, Wien, 1989.

¹⁷ S. Devetak, *Esame dell'assetto istituzionale – giuridico della parità linguistica in Jugoslavia*, *Lengua i dret*, Generalitat de Catalunya, Institut d'Estudis Autònoms, Barcelona, 1987, str. 513–545. Referat na 2. Congrés Internacional de la Lengua Catalana, Barcelona – Andorra, 16. 4. 1986.

¹⁸ Glej med drugim: S. Devetak, *Aspect of Linguistic Equality in Slovenia*, *Slovenia Studies* (Edmonton-Canada), 8, 1986, str. 53–63. Referat na 18. National Convention of the Association for the Advancement of Slavic Studies, New Orleans, 20–23. 11. 1986; isti avtor: *The Yugoslav Linguistic Policy – The Case of Slovenia*, *Der Donauraum* (Wien), 29, 1987, str. 83–98.

¹⁹ Načelno o tem glej v: S. Devetak, *Esame dell'assetto ...*, cit. delo, str. 539. Specifičnost tega vprašanja je v tem, da gre za jezik, ki ga govori skoraj dva milijona jugoslovanskih državljanov. V SAP Kosovo so Albanci »večinsko prebivalstvo« (več kot 90%). Po sprejemu ustavnih amandmajev v letih 1969 in 1971, zlasti pa ustav iz leta 1974, je postala albanščina tudi formalno »prvi jezik« v pokrajini v državni upravi, pravosodju in na vseh drugih področjih javnega življenja, kot tudi

Vsebinska številnih načel in določb zvezne ustave o jezikovni enakopravnosti je obvezujoč minimalni standard, ki ga vsem narodom in narodnostim v Jugoslaviji jamči federacija. Za uresničitev te vsebine so republike, pokrajine, občine in samoupravne organizacije na podlagi drugega odstavka 246. člena zvezne ustave s svojimi akti določile raznovrstne praktične možnosti.

Slednje lahko zagotovijo večje pravice od tistih, ki so določene z zvezno ustavo. V nobenem primeru pa ni moč z njimi zmanjševati ali kakorkoli omejevati pravic, ki izhajajo iz zvezne ustave. To bi bilo protiustavno. Takšen primer so »teze za izdelavo zakona o uradni rabi jezikov narodnosti Jugoslavije«.²⁰ Teze so strokovno diletantsko pripravljene in v političnem pogledu nesprejemljive. Če bi bile sprejete kot zakon, bi s tem morali nekaterim narodnostim odvzeti sedanje jezikovne pravice (kar bi bilo protiustavno). Predlagane določbe temeljijo na preštevovanju narodnosti (kar je, med drugim, v nasprotju z mednarodnimi instrumenti o človeških pravicah in o rasni diskriminaciji).²¹

Poleg tega predlagatelji tez napačno razlagajo prvi odstavek 246. člena zvezne ustave, ki določa sprejem zveznega zakona za urejanje uresničevanja enakopravnosti jezikov narodov in narodnosti na celotnem jugoslovanskem ozemlju, medtem ko je urejanje tega vprašanja »na področjih, kjer živijo posamezne narodnosti«, z drugim odstavkom tega člena prepuščeno pristojnim družbenopolitičnim skupnostim ter »ozd in drugim samoupravnim organizacijam in skupnostim«.²²

Enakopravnost jezikov narodov in narodnosti bi bilo torej potrebno z zveznim zakonom urejati samo v primerih, ko gre za njihovo enakopravno rabo na celotnem ozemlju države, z drugimi besedami – tudi izven nacionalnih mešanih področjih, kjer pripadniki posamezne narodnosti avtohtono prebivajo. To je bilo storjeno, kar zadeva sodne, upravne, izvršilne in druge postopke, rabo teh jezikov v JLA ipd. Vendar obstaja v zvezi s tem še vedno vrsta pravno nedefiniranih situacij in drugih pomanjkljivosti, ki bi jih bilo potrebno odpraviti.²³

Spričo vsega povedanega menim, da bi bilo treba dokončno umakniti z dnevnega reda predlog tez za zakon o uradni rabi jezikov narodnosti Jugoslavije, saj bi lahko nedorečenosti jezikovnega vprašanja v SAP Kosovo urejali na poseben način.²⁴ Namesto tega bi bilo potrebno čim prej narediti skupno analizo stanja v zvezi z uresničevanjem enakopravnosti jezikov narodnosti v Jugoslaviji, na tej

v izobraževanju, kulturi itn. V političnih zapletih v zadnjih letih so se povečale zahteve po tem, da se »srbohrvaškemu jeziku povrne enakopravnost«. To je bilo tudi predmet več ustavnih sporov v zvezi s pogojevanjem delovnih mest z znanjem obeh jezikov. Pobudniki teh zahtev izhajajo iz tega, da je srbohrvaščina uradni jezik v SR Srbiji v celoti. Na ta način se albanščina postavlja v SAP Kosovo v položaj »manjšinskega jezika«. Takšna rešitev pa po našem mnenju ni ustavno-pravno utemeljena, še manj pa praktično uresničljiva. Ob tem seveda ne zanikamo pravice do enakopravnosti srbohrvaškega jezika v SAP Kosovo. Vendar bi jo bilo potrebno uresničevati na specifičen način, upoštevajoč demografsko-etnično strukturo prebivalstva pokrajine in njegovo ozemeljsko poseljenost. Na Kosovu se z vso ostrino postavlja vprašanje, s katerim se srečujejo v vseh večnacionalnih družbah in na katerega niso doslej še nikjer našli zadovoljivega odgovora, in sicer: kako ob zagotavljanju enakopravnosti »manjšinskega jezika« zagotoviti tudi to, da se bodo pripadniki »manjšine« naučili tudi jezik »večine« in spoznali splošne kulturne tokove v družbah, kjer živijo.

²⁰ Glej: Teze za izdelavo zakona o uradni rabi jezikov narodnosti Jugoslavije (s prilogami), Skupščina SFRJ, Beograd, december 1988.

²¹ Glej npr. F. Capotorti, Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religions and Linguistic Minorities, UN, New York, 1979, str. 75–89.

²² Glej med drugim: Ustav SFRJ Stručno objašnjenje, Institut za političke nauke FPN Beograd – NIGP Privredni pregled, Beograd 1975, str. 409.

²³ V ilustracijo navedimo jezikovne pomanjkljivosti, ki so se pokazale pri delovanju vojaških sodišč, da ne omenjamo praktičnih problemov, ki nastajajo pri uresničevanju jezikovne enakopravnosti v dejavnosti upravnih, sodnih in drugih organov na vsem državnem ozemlju.

²⁴ To je avtor tega članka tudi predlagal na seji komisije CK ZKJ za idejna vprašanja mednacionalnih odnosov, 15. 3. 1989.

podlagi pa se dogovoriti za odpravo pomanjkljivosti z ukrepi, ki bi jih sprejeli na podlagi drugega odstavka 246. člena zvezne ustave. Dobro metodološko vodilo so analize, ki jih je, na primer, pred leti kontinuirano izdeloval Zavod SAP Vojvodine za javno upravo.²⁵

Politični sklep

Vprašanje, kako zagotoviti enakopravnost jezikov, ni torej le lingvistično-tehnično vprašanje, marveč tudi eno izmed najpomembnejših političnih vprašanj v vsaki večnacionalni družbi. Svobodna in enakopravna raba jezika je ena temeljnih človekovih pravic. Z upoštevanjem jezika brez kakršnekoli diskriminacije se izraža tudi spoštovanje človekove osebnosti in narodne skupine. To je eden od neodpraviljivih pogojev za uspešnost demokratične integracije jugoslovanske večnacionalne družbe. Ni sile, ki bi mogla združiti različne narodne skupnosti v eni državi, če bi se katerakoli izmed njih tam počutila »kot tujec v lastni državi«. In prav na področju jezika je moč to zelo hitro doseči. Tega bi se morali zavedati tisti, ki v zadnjem času poskušajo uveljaviti restriktivno razlago vsebine ustavnih določb ali pa jih celo spreminjati v škodo jezikovne enakopravnosti! Vse to dokazuje, da nimamo jezikovne politike in da je »jezikovna resolucija« zvezne skupščine iz leta 1969 še vedno (neuresničena) podlaga za urejanje tega vprašanja.

²⁵ Te študije niso bile pomembne samo strokovno, marveč so bile koristne tudi v operativnem pogledu, saj so bile podlaga za razpravo o teh vprašanjih v pokrajinski skupščini.